

Драго ЋУПИЋ /Београд/

ГОВОРИ ЦРНЕ ГОРЕ У ПРОУЧАВАЊУ МИХАИЛА СТЕВАНОВИЋА

Почетке у испитивању говора Црне Горе налазимо код Вука Карацића – у Предговору његовим Српским народним пословицама, издатим на Цетињу 1836. године. Уз посебну научну и културолошку вриједност овога дјела, посебно треба нагласити да је њиме Вук заокружио српски фонолошки систем, јер је убацио слово х као стандардну фонему у српском језику. У Предговору Пословицама Вук је дао доста података о говорима Старе Црне Горе, што је каснијим истраживачима послужило као основа за даља испитивања.

Паралелно са Вуковим испитивањима говора у Црној Гори на томе је радио и Димитрије Милаковић, Његошев секретар. Као уредник „Грлице”, у свим годиштима осим 1837 (то годиште није уређивао јер је боравио у Русији) – од 1835. до 1839. године, давао је напомене испод различитих текстова, а те напомене се односе углавном на говоре Црне Горе, то јест на рефлексе полугласника, на секвенцу –ао, на х у генитиву множине, на неке друге фонетске појаве (јотовања и сл.), на завршну секвенцу –ст и –зд (при чему отпада задњи дентал), на значења лексема локалног карактера у односу на Вуков језик, на романизме итд. све је то Милаковић анализирао са становишта Вуковог проучавања народних говора и стање у црногорским говорима увијек је упоређивао са резултатима Вуковог рада и са његовим ставовима.

Даље се јавља Милан Решетар, са својим дјелом о српским акцентима,¹ гдје је сачинио преглед српских акцената по врстама ријечи, и касније – 1907. године – својим знаменитим дјелом о штокавском дијалекту,² у којему је систематизовао штокавске говоре, међу којима је обрадио и говоре Црне Горе и старијег и новијег типа.

---

¹ М. Rešetar, *Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten*, Wien, 1900, 1 222.

² М. Rešetar, *Der štokavische Dialekt*, Wien, 1907, 1 219 + 2 karte.

Године 1905. Руска императорска академија издала је дио вишетомног дјела Павела Аполоновича Ровинског *Црна Гора у њојој прошлости и садашњој*,³ гдје је (у тому II/3, стр. 474–687) посебно поглавље посвећено језику: акценат, фонетика, творба ријечи и флексија (по врстама ријечи), слагање ријечи (конгруенција и рекција ријечи, китњасти говор, специјални изрази у разним случајевима, разлике и говору зависно од краја, сличност са руским језиком у различитим његовим говорима и позајмице из туђих језика, мали рјечник романизама), сопствена имена лица (лична имена, имена по оцу и презимена), топографска терминологија и сопствена имена појединих мјеста (планине, шуме, воде, топографски називи), и на крају – рјечник са 660 одредница (без варијаната). Дакле, цијела једна диференцијална граматика, или дијалектологија староцрногорских и источноцрногорских говора, са незнатнијим залажењима у говоре херцеговачког типа.

Крајем 19. вијека урађено је неколико краћих радова о различитим говорима у Црној Гори, какви су онај о говору Куча Сава Вулетиха,⁴ о полугласницима Луке Зоре,⁵ о перашком дијалекту Тома Брајковића,⁶ о замјени полугласника у барском говору Ивана Броза,⁷ као и нешто новинских биљежака разних аутора о лексичким особеностима црногорских говора.

Двадесетих и тридесетих година 20. вијека јављају се први монографски радови о појединим говорима у Црној Гори, какви су онај Данила Вушовића о говору Никшића и околине,⁸ или Гојка Ружичића о акценатском систему пљеваљског говора.⁹ Почетком тридесетих година настаје знаменити рад Радосава Бошковића о гласу х у црногорским говорима,¹⁰ затим рад

³ Павелъ Аполлоновичъ Ровинскій, *Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ. Географія, исторія. Етнографія. Археологія. Современное положеніе*. Санкт-Петербург, 1905, II/3, 474–687.

⁴ Вулетих П. Саво, *Неке карактеристичне одлике љовора у Зеши*, Бранково коло, књ. IX, Карловци, 1903, 186–187.

⁵ Зоре Луко, *ь и њ у Црној Гори и Боки Кошорској*, Словинац, књ. II, Дубровник, 1879, 199.

⁶ Брајковић Томо, *Решки дијалекат*, Programm des Gymnaziums von Cattaro 1892/93, Zagreb, 1893, 3–21.

⁷ Броз Иван, *Замјена њолугласника у љовору барскоме*, Наставни Вјесник, књ. I, Загреб, 1983, 64–68.

⁸ Вушовић Данило, *Диалект Источне Херцеговине*, Српски дијалектолошки зборник (даље СДЗб), књ. III, Београд, 1927, 3–70.

⁹ Ружичић Гојко, *Акцентиски систем њеваљског љовора*, СДЗб, књ. III, Београд, 1927, 115–176.

¹⁰ Бошковић Радосав, *О њрироди, развијку и заменицима љласа х у љоворима Црне Горе*, Јужнословенски филолог (даље: ЈФ), књ. XI, Београд, 1931, 179–197.

Мјечислава Малецког о говору Цуца,¹¹ те рад Р. Бошковића и М. Малецког о говорима Црне Горе.¹²

То је углавном била сва литература о говорима Црне Горе када је Михаило Стевановић почетком тридесетих година започео дијалектолошка истраживања, која су истовремено и почетак његовог научног рада у лингвистици. Заправо, испитивањем источноцрногорских говора, како их је назвао, Стевановић је и отпочео свој дијалектолошки рад, који је резултирао израдом студије за професорски испит код проф. А. Белића 1931. године. Тај рад је касније (1932–1933), по наговору Белића, проширио и допунио за докторску дисертацију, коју је одбранио 1934. године, а исте године дисертација је објављена у Јужнословенском филологу и Библиотеци Јужнословенског филолога.¹³

Стевановићев рад о источноцрногорским говорима је, практично, први синтетски рад о групи говора у Црној Гори, који, иако међусобно не мало различити, чине јединствену цјелину, ако не у свему – а оно у основним дијалекатским особеностима. Зато ћемо се у овом излагању и осврнути углавном на тај његов рад, задржавајући се на свега неколико појава које представљају фонетизам овога подручја, и то не сав фонетизам и не остале језичке дијалектолошке појаве.

Ова студија захвата два основна дијалекатска типа – на једној страни су говори Зете (с Подгорицом), Куча, Пипера и Братоножића, а на другој – говор Васојевића. Основна глобална разлика између ова два типа говора садржи се у њиховој различитој акцентуацији, јер се у првој групи говора јављају само два силазна акцента у неким говорима – доста архаична, док се у говорима Васојевића појављују и узлазни акценти, тако да они имају четвороакценатски систем, иако неједнак са акценатским системом млађих новоштокавских говора херцеговачког и шумадијско-војвођанског типа. Узлазни акценти се дјелимично јављају и у акценатски најстаријем говору овог подручја, у говору Пипера, и то под утицајем бјелопавлићког (четвороакценатског) система, особито у доњим пиперским селима – Црнцима и нешто даље на истоку уз десну обалу Мораче, до села Мрке.

Стевановић се опредјељује да источноцрногорске говоре подијели на четири групе: а) зетскоподгоричку, б) пиперску, в) кучкобратоножићку и г) васојевићку. У даљој обради он, међутим, не иде по овој подјели, већ поја-

---

¹¹ Małecki Mieczysław, *Charakterystyka gwary Cudów na tle sąsiednich czarnogórskich*, *Lud słowiański*, Kraków, 1931, II/2, A–225–A 245.

¹² Bošković R., Małecki M., *L'examen des dialectes du Vieux Monténégro*, *Bulletin l'Acad. Polon.*, Kraków, 1932, 3–13.

¹³ Стевановић Михаило, *Источноцрногорски дијалекати*, ЈФ, књ. XIII, Београд, 1933–1934, 1–129. Објављено и у књ. 5 Библиотеке ЈФ, Београд, 1935, 1–128.

ве обрађује углавном кумулативно за цијело подручје илуструјући повремено појаве у одређеним селима.

Прво што Стевановић обрађује јесте, наравно, фонетски систем, а у оквиру њега – вокалски. Највећу пажњу посвећује рефлексима полугласника. На цијелом подручју не налази полугласник у његовој старој, „аутентичној” вриједности, већ унеколико редуциран глас вокалске боје између *a* и *e*. Редуцираност је јаче изражена у пиперској и кучкобратоножићкој групи говора, а пунија вриједност, али помјерене вокалске боје – на осталим подручјима, чак и у неким селима васојевићког типа говора. Налази рефлекс полугласника *ь* или *ь_a* или *ь^a* и у неким зетским селима, истичући да је то резултат утицаја новодосељеника у Зети, јер је тамошње изворно *a* управо тиме помјерено (ријеч је о усељеницима углавном из Куча, Братоножића и Ријечке нахије). Наводи низ примјера из Зете, а ми од њих издвајамо само неке: кь_ат, сь_ат, некь_ат, дь_ањь_ас, ноњь_ас и сл. (стр. 10).

Када говори о полугласнику у Зети, Стевановић наглашава да се ради не о полугласнику, већ о његовом рефлексу чија вокалска боја између *a* и *e* чини разлику овог говора од оних у којима је полугласник дао *a*, те уз остале примјере – посебно наводи изговор бројева од 11 до 19, гдје је „јасно да је вокалска боја нашег полугласника на средини између самогласника *a* и *e*, те да може бити и једног и другог реда – и разумљиво је да је онима што нису имали прилике да га осете ту боју тешко одредити...” (стр. 11). Са овим се слаже и А. Белић у свом приказу Стевановићеве студије,¹⁴ гдје каже да то треба довести у везу са говором Срба код Скадра. Говорећи, пак, о вокалском систему говора Врачана у Зети, који су се ту вратили током 20. вијека, Драгољуб Петровић каже да њихов вокалски систем има пет јединица, тј. да је „близак оном типу који се среће у појасу зетске равнице, што значи да се у систему налази пет јединица с рефлексом полугласа који је изједначен са *a*. Без обзира на то да ли су дуги или кратки, сви вокали имају врло изразиту артикулацију и не показују никаква одступања од онога што се сматра обичним у вокализму нашег ијекавског југоистока”.¹⁵ Исто то сам ја нашао у говору Зете.¹⁶ Према томе, Стевановићеве запажање о посебној боји рефлекса полугласа у Зети и Белићеве опаске да је то утицај говора Срба из околине Скадра – проистичу из недостатка сигурније аутентичне грађе са подручја Зете, односно узимања спорадичних појава рефлекса између *a* и *e* унесеног из сусједних говора гдје је рефлекс полугласа

¹⁴ Белић Александар: *М. Стевановић, Источноцрногорски дијалекат*, ЈФ, књ. XIV, Београд, 1935, 161–181.

¹⁵ Петровић др Драгољуб, *Гласовне особине говора Врачана у Зети*, Годишњак Филозофског факултета Н. Сад, књ. XV/1, 1972, 182.

¹⁶ Ђупић Драго, *Преглед главицијих особина говора Зете*, ЈФ, књ. XXXIII, Београд, 1977, 265–284.

ѐ или сл. Стевановић истиче да на боју овог вокала у говору Зете немају утицаја сусједни вокали какав је случај са говорима који чувају стари рефлекс полугласа или пак полуглас.

Из Стевановићевог излагања се закључује да је рефлекс полугласа мимо вриједности *a* на цијелом подручју био израженији у вријеме испитивања ових говора него што то показује данашње стање. Разлог томе је свакако понајвише утицај школе и подизања опште културе становништва, при чему је све више стандардна књижевна артикулација гласова узимала маха.

Стевановић говори и о назализацији крајњег гласа са рефлексом полугласа *ь*, или *ь_a*, *ь^a*, или *e* на подручју Куча, Братоножића, плавско-гусињског краја и „понекад у суседном делу Васојевића” (стр. 17) и даје низ примјера не само у генитиву множине именица: кл, учѐвь, кочѐвь, столѐвь, прст; истекъ^{ан} и слично /стр. 17/, наглашавајући да се ту не ради о потпуној назализацији, јер ни у српским ни у другим словенским говорима није било историјских услова да полугласник буде назализован, па ту појаву назива привидном назализацијом.

Говорећи, касније, о говору Ђаковице,¹⁷ Стевановић каже да је у коријену рефлекс полугласа *ь*, а у наставку *a*. сматра да су то појаве становништва дошлог из Црне Горе, али у монографији о говору Ђаковице каже: „Говоре целе зетске равнице од Скадра и с њим, уколико има нашег живља у њему и око њега, до Подгорице чине једну целину... једну грану источноцрногорског дијалекта и одликују се од осталих говора његових заменом полугласника вокалом *a*,”¹⁸ што значи да рефлекс полугласа у Зети другачије третира (тј. да је он *a*).

Заправо, у цијелој студији Стевановић највише пажње поклања полугласнику и његовим рефлексима. Говори и о лабијализацији вокала *a* односно *ь^a*, особини коју посебно налази и обрађује у пиперском селу Црнци, гдје се, каже, свако *a* и „сваки полугласник исте вокалске боје иза лабијалних консонаната и соната изговара... са заокругљеним уснама, при чему се чује предзвук вокалске нијансе *o* а по који пут потпун овај самогласник” (стр. 18), премда су примјери са потпуном лабијализацијом доста ријетки. Наводи примјере иза сонаната и консонаната: б – б^оајаги и др., б^оь^адњак; в – в^оаралица, ов^оь^ан; м – дом^оаћин, м^оагла; / п^оамет, п^оьс и др. /стр. 19/. Даје примјере и лабијализације иза неуснених сугласника – *л*, *р*, *н*, истичући да је то појава у оваквим случајевима сложенија. Ни један вокал у отвореном крајњем слогу се не лабијализује ни у ком случају. Треба рећи да се ради о старијој појави која се данас у пиперском говору не среће.

¹⁷ Стевановић Михаило, *Ђаковачки љовор*, СДЗб, књ. XI, Београд, 1950, 38–39.

¹⁸ Стевановић М., исто, 39, нап. 1.

Стевановић детаљније говори и о замјени старог јата. Наглашава да се дуго јат у секвенци *p+jaj̄* јавља и као двосложни рефлекс, али да је то особина само појединачна, а не и говорâ у цјелини; неупоредиво је већи број примјера са једносложним рефлексом, па наводи примјере – *ѝријелаз:ѝрелаз*, *ѝријекор:ѝрекор* и сл. Једино именица *ѝријеклад* нема облика са кратким рефлексом јата.

Стевановић говори и о *икавизму* рефлекса дугог јата код подгоричких и плавско-гусињских муслимана. Необично је, али не и за одбацивање Стевановићево мишљење о томе одакле код наведених муслимана овај икавизам. Он каже да је у питању подражавање икавизма са подручја икавских босанских крајева, са којима су подгорички и плавско-гусињски муслимани имали трговачке и родбинске везе, а процес је ишао тако да је у секвенци *ије* глас *и* био не пун него редуциран, те да се добила секвенца *ие*, при чему је *е* могло да добије нешто затворенију боју, што је дало два *и*, односно једно дуго *и*. Стевановић не прихвата мишљење Милана Решетара о овом питању.¹⁹ Решетар говори и о икавизму у Махали, Голубовцима и Бериславцима (гдје су некада били муслимани у претежном броју) и каже да је у питању развитак некадашњег дугог *ие*, које је у дугим слоговима прешло у *и*. (Овдје је вјероватно у питању Стевановићева непрецизна формулација, иначе је ријеч о истој појави.) Са Решетаром се саглашава и А. Белић у приказу Стевановићеве студије.²⁰ Ово би могло да значи да се ради о аутохтоној појави, премда Стевановић то изричито не каже, а са тим ставом се касније саглашава и Павле Ивић.²¹ У сваком случају, мишљење Стевановића је интересантно, с тим што би се оно могло односити на икавске рефлексе јата на ма ком подручју. А да се не ради о утицају босанских икавских муслимана доказ је и то што се иста појава не среће код других муслимана у Црној Гори (првенствено у пљеваљском и бјелопољском крају), који су у прошлости имали не мање контаката са икавцима муслиманима у Босни него подгорички и плавско-гусињска муслимани.

Предалеко би нас одвело ако бисмо се задржавали на другим појавама у говорима источноцрногорског дијалекта о којему пише проф. Стевановић. Рећи ћемо само то да се ради о потпунијој диференцијалној граматици говора наведеног подручја, урађеној у складу са методологијом коју је примијенио А. Белић у својим знаменитим *Дијалектима источне и јужне Србије*,²² истина – не на нивоу Белићеве студије, јер она у ствари представља

¹⁹ Ур. М. Rešetar, *Der štokavische Dialekt*, 79–80.

²⁰ Белић А., нав. рад, 166.

²¹ Ивић Павле, *Дијалектологија српскохрватског језика*. Увод и штокавско наречје, Матица српска, Н. Сад, 1956, 159.

²² Белић Александар, *Дијалекти источне и јужне Србије*, СДЗБ, I, Београд, 1905, I–CXII + 1–715 (с картом).

монументални зачетак савремене српске дијалектолошке науке, који ни најбољи каснији дијалектолози нијесу могли претећи.

У међуратном периоду Стевановић се више орјентисао на савремени српски језик, али није запостављао ни дијалектолошка истраживања, чега је круна његов *Систем акценџуације у џијерском џовору*,²³ о којему на овом скупу постоји посебан реферат, па се на њему нећемо задржавати. У међуратном периоду Стевановић је испитивао и говор Срба у Ђаковици, о којему је монографију објавио послје II свјетског рата,²⁴ у којој говори и о неким појавама у том говору донесеним из црногорских говора, посебно оних зетског типа.

Од његових каснијих дијалектолошких радова никако се не може заобићи рад о штокавском дијалекту урађен за Енциклопедију Југославије,²⁵ као и низ реферата о докторским дисертацијама и другим радовима из дијалектологије – Д. Барјактаревића (о новопазарскосјеничким говорима, 1959), М. Павловића (о јањевском говору, 1959), М. Московљевића (о икавским говорима у Србији, 1959), А. Пеца (о источнохерцеговачком говору, 1960), Б. Николића (о сремском говору, 1960, о мачванском говору, 1966, о тршићком говору, 1968), М. Пешикана (о староцрногорским средњокатунским и љешанским говорима, 1963), Б. Видоеског (о кумановском говору, 1964), А. Пеца и Б. Милановића (о ресавском говору, 1968), Д. Јовића (о трстеничком говору, 1968), Л. Вујовића (о говору Мркојевића, 1970) и др. Доста дијалектолошког материјала Стевановић је дао у својим средњошколским и универзитетским граматикама.²⁶

Овом приликом треба рећи да је Михаило Стевановић постао најплоднији и најистакнутији лингвиста из Црне Горе које је дала међуратна Белићева лингвистичка, посебно дијалектолошка школа, у којој су се поред Стевановића особито из Црне Горе истицали Радосав Бошковић, Јован Вуковић, Гојко Ружичић, Данило Вушовић, Радомир Алексић, касније Митар Пешикан и Милија Станић – да друге не наводимо.

---

²³ Стевановић Михаило, *Систем акценџуације у џијерском џовору*. СДЗб, књ. X, Београд, 1940, 69–184.

²⁴ Стевановић Михаило, *Ђаковачки џовор*, СДЗб, књ. XI, Београд, 1950, 1–152.

²⁵ Stevanović Mihailo, *Štokavski dijalekat*, Enciklopedija Jugoslavije, knj. 4, Zagreb, 1960, 501–506.

²⁶ Стевановић Михаило, *Грамаџика срџскохрваџског језика, за више разреде џимназије*, I изд. Цетиње, 1951, 1–464 (касније изашло још 12 издања); *Савремени срџскохрваџски језик. Грамаџички системи и књижевнојезичка норма. I. Увод, фонетика, морфологија*, Београд, 1964, I–IX + 1–696; *II. Синџакса*, Београд, 1969, I–VIII + 1–902.

Драго ЧУПИЧ /Белград/

ГОВОРЫ ЧЕРНОГОРИИ В ИЗУЧЕНИИ МИХАИЛО СТЕВАНОВИЧА

Резюме

Изучение черногорских говоров начинается деятельностью Вука Стефановича Караджича, когда он в Предисловии к Сербским народным пословицам /1836/ первый раз изложил основные характеристики этих говоров. Параллельно с Вуком черногорскими говорами занимался Димитрие Милакович, а после них, в девятнадцатом веке – еще несколько исследователей /Саво Вулетич, Луко Зоре, Томо Брайкович, Иван Броз и др./ . В конце девятнадцатого и в начале двадцатого века этим говорам начинают заниматься Милан Решетар и Павел Аполлонович Ровинский /русский/, а потом – в двадцатые и тридцатые годы – Данило Вушович, Гойко Ружичич, Йован Вукович, Радомир Алексић, а после второй мировой войны – этим говорам занимаются Митар Пешикан, Милия Станић и другие.

М. Стеванович, в своем труде Источноцрногорски дијалекат /Восточночерногорский диалект/ /1935/ дал первую монографию комплекса говоров восточночерногорского диалекта, который принадлежит к старшему типу новоштокавских сербских говоров, чья основная характеристика – двухакцентная система и, в большинстве их, рефлекс *ь*, *ь_а* или *ь^а* старых *ь* и *ѣ*, и так далее. Стеванович и после назваиноло труда занимался сербской, особенно черногорской диалектологией /акцентуация пиперского говора и др./, а позднее – его основным интересом в науке о языке был современный сербский/сербскохорватский язык.